

Kur'ân-ı Kerîm'de Sa'y Kavramı ve İlgili Ayetler Üzerinden Bir İnceleme

- An Analysis on the Concept of Sa'y in the Quran and Related Verses -

Hasan Fehmi ULUS*

Atf/Citation: Ulus, Hasan Fehmi. "Kur'ân-ı Kerîm'de Sa'y Kavramı ve İlgili Ayetler Üzerinden Bir İnceleme [An Analysis on the Concept of Sa'y in the Quran and Related Verses]". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* [Journal of Düzce University Faculty of Theology] 5/1 (Bahar 2021): 25-45.

Öz

Araştırmamızda, Kur'ân-ı Kerîm'deki sa'y kavramını sa'y kökü ve türevlerini içeren ayetler üzerinden incelemeye çalıştık. Kök anlamı ekseninde zengin bir anlam yelpâzesine sahip olduğu görülen sa'y'in, lugat ve tefsir kaynaklarındaki anlam farklılıklarını tespîte çaba sarfettik. Bunlara ilaveten, vücûh ve nezâir kaynaklarıyla birlikte Kur'ân terminolojisiyle ilgili kaynaklara da inerek sa'y kökü ve türevlerinin ayetlerdeki farklı manalarını vuzûha kavuşturmaya özen gösterdik. Çalışmada, kökün câhiliye dönemi Arap şiirindeki anlam ve kullanım alanlarını araştırıp dönemin bazı şairlerinden buna dair örnekler verdik. Ayrıca, değişik ifade kalıpları halinde konuşma ve yazı kültürümüze de girmiş olan bu Kur'ânî lafız, çalışmamızda ele alınarak Türkçedeki karşılığının anlaşılmasına katkı sunulmak istenmiş ve bu ifadelerin korunması zarûretine dikkat çekilmiştir. Araştırmamızda, hadis kaynaklarına inilerek sa'y kökü ve türevlerinin hadislerdeki mana ve kullanımlarından örnekler verilmiştir. Neticede, lugat ve tefsir kaynaklarında dağınık halde bulunan ve kullanıldığı alanlara göre farklılık gösteren sa'y'in, lugat ve ıstılah anlamlarını bir araya getirmeye ve yer aldığı ayetlerdeki farklı manalarına açıklık getirmeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Sa'y, Kur'ân, Hadis, Kültür, Toplum.

Abstract

In our research, we tried to examine the concept of sa'y in the Quran through verses containing the root and derivatives of sa'y. We made an effort to detect the differences in meaning in the lexicon and tafsir sources of sa'y, which seems to have a rich spectrum of meanings on the axis of root meaning the root of sa'y and its derivatives in our research, we tried to examine the concept of sa'y in the Quran through the verses containing We made an effort to detect the differences in meaning of sa'y, which is seen to have a rich range of meanings in the axis of root meaning, in lexicon and tafsir sources. In addition to these, we have taken care to clarify the different meanings of the root of sa'y and its derivatives in the verses by referring to other sources related to the terminology of the Quran, apart from the vucuh and the nazair. In this study, we investigated the meaning and usage areas of the root of sa'y in Arabic poetry in the period of Jahiliyye and gave examples from some poets of the period. In addition, this Quranword, which entered our speaking and writing culture with different expressions, was examined in our study and it was aimed to contribute to the understanding of its Turkish equivalent and it was stated that these expressions should be preserved in our language. In our study, examples regarding the meaning and usage of the root of the word sa'y and its derivatives are given by referring to the hadith sources. As a result, we tried to bring together the meanings of sa'y word, lexicon and terminology, which are scattered in lexical and tafsir sources and differ according to the areas in which it is used, and to clarify the different meanings in the verses in which it is included.

Keywords: Tafsir, Sa'y, Quran, Hadith, Culture, Society.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı Öğretim Üyesi [Assistant Professor, Kırklareli University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language And Rhetoric], hasanfehmiulus@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-9329-2393.

Giriş

Kur'ân-ı Kerîm'in baştan sona bir hayat kitabı olduğu, fert ve toplum hayatını her yönüyle düzenleyen hükümlerle dolu bulunduğu bilinen bir hakîkattir. Kur'ân'a bir bütün halinde bakıldığında ayetlerin, çok yerde bir dizi anlamlar ifade eden kelimelerden oluştuğu görülür. O sebeple, Kur'ân'daki kelimeleri sadece lugat manasıyla almak ve ayetleri buna göre Türkçeye çevirmek, çalışmamızda da görüleceği üzere eksik veya yanıltıcı olmaktadır.

Bu çalışmada, Türkçe yazı ve konuşma diline de girmiş bulunan *sa'y* kelimesini ele alıp, Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği ayetler üzerinden incelemeye çalıştık. Müslümanların Kur'ân'daki kelime ve kavramlara yabancı olmadığı, mana ve kapsamına tam olarak vâkıf olmasalar da belli ölçülerde bir anlamının söz konusu olduğu bilinir. Üzerinde çalıştığımız *sa'y* kelimesi bunlardan biridir. Bilhassa Osmanlı dönemi yazı ve konuşma dilinde sıkça kullanıldığı görülen bu kelime ve türevleri, sonraki dönemde de yakın zamanlara kadar yazıda ve sözde düşük ölçekte de olsa yerini korumuştur.

Çalışmada, hayatımızın her yönüyle ilgili ve Kur'ân temelli bu kavrama dikkat çekmek istedik. Zira imanımız gereği, Kur'ân'la iç-içe yaşayan bir toplum olarak en azından bazı temel kavramların mümkün olduğunca bilinmesi ve anlaşılmasında zaruret olduğu kanâatindeyiz.

Araştırmalarımızda daha önce bu konuda yapılmış bir çalışmaya rastlayamadığımızı belirtmek isteriz. Kaynakları değerlendirmede ise özellikle ilk dönem lugat ve tefsir kaynaklarından a'zamî derecede istifadeye çalıştık. Bununla birlikte konuyla ilgili ulaşabildiğimiz başka kaynaklardan da yararlanmaya çalıştık. Ayet meallerini oluştururken tek bir meal kaynağına bağlı kalamadığımız gibi, farklı kaynaklardan yararlanarak oluşturduğumuz meallerde kelimeyi, ayetlerdeki durumuna göre yine *sa'y* kelimesiyle kullanmayı tercih ettik. *Sa'y* ve türevlerindeki manaların ayetten ayete farklılık göstermesi ve müfessir yorumlarından da anlaşılacağı üzere her biriyle ilgili özel açıklamalara ihtiyaç duyulması sebebiyle bu yolu izlemeyi zarûret olarak gördük.

1. Sa'y (سعي) Kelimesinin Etimolojik Yapısı ve Lugat Anlamı

Sa'y (سعي), Arapça bir kelime olup s-a-y (س ع ي) kökünden sülâsi mücerred dördüncü baktan masdardır. Lugatlarda "Koşmanın bir alt derecesi olan hızlı tempoda yürümek (سريع مشي),¹ koşmak,² kazanç elde etmek için çalışmak,³ kazanmak için güç harcamak,⁴ hedefe doğru yol almak,⁵ belli gayeye

¹ el-Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. Dr. Abdulhamid Hindâvî (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2002), 2/249; Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Ali en-Neccar (Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıryyete'l-Âmme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr - ed-Dâru'l-Mısıryye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964), 7/424-428; Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredâtu fi ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Seyyid Keylânî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 233; Cemaleddin Muhammed b. Mükrrem İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr - Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed e ş-Şâzelî (Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.), 3/2019.

² Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen İbn Dureyd, *Cemheretü'l-luğa*, thk. Remzî Munîr Be'albekî (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987), 1/293.

³ Sâhib b. Abbâd, *el-Muhîṭ fi'l-Luğa*, thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn (Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994), 4/353; Ebu'l-Huseyn Ahmed İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986), 1/311-312.

⁴ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh*, thk. Ahmed Abdulğafur Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984), 4/1682.

⁵ Zemahşeri, *Esâsu'l-belâğa*, thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1988),1/230.

yönelmek, faaliyette bulunmak, yürümek, kargaşa çıkarmak, kazanç elde etmek,⁶ etkin faaliyette bulunmak, bir şeyi elde etmek için çaba sarfetmek⁷ gibi manalara gelmektedir. Asıl itibariyle *hızlı yürüme* (مشي سريع) manasına gelen sa'y (سعي) kelimesi ve türevlerine yüklenen farklı manalar kelimenin kök anlamından türetilmiştir.⁸ Kelime, bu kalıptan başka *if'âl, müfâale, tefâül ve istif'âl* kalıplarında da gelmektedir. Zekât toplama memuru veya kamuda herhangi bir iş başında bulunan (Sâi),⁹ fazilet-kerem, faziletler-keremler (mes'ât-mesâi),¹⁰ rızık temininde faaliyet göstermek (suât),¹¹ uykusuzluk ve yolculuktan bıkmayan (suâvî),¹² gayret-çaba/gayretler-çabalar (mes'ân/mesâi-masdar mîmî)¹³, hızlı adımlarla yürünen yer (mes'â-ismi mekân),¹⁴ gibi kelimeler anlam itibariyle de bu kökten gelmektedir. Arapçada, sa'y kelimesiyle mana yakınlığı bulunan gitmek (zehâb-ذهب), hız (sur'a-سرعة), geçmek (sebk-سبق), devam etmek, ilerlemek (muğiy-مضي), yolculuk etmek (darb-ضرب) gibi kelimeler vardır. Bunlar içinde mana bakımından sa'y (سعي) kelimesine en yakın olanı, herhangi bir şekilde yürümek anlamındaki meş'y (مشي) kelimesidir.

1.1. Türkçe Sözlüklerdeki Anlamı

Sa'y kelimesi Türkçeye de girmiş olduğundan eski-yeni Türkçe sözlüklerde yerini almıştır. Bu sebeple Türkçe sözlüklerdeki karşılığında örnekler vermemiz yerinde olacaktır. Bir tarifi şöyledir: 1. Çalışma, çabalama, emek, cühd (...) 2. Geçinmek için iş işleme, iş. (...) 3. Koşma, yürüme (Bu mâna ile yalnız menâsik-i hacdan olarak Safâ ile Merve arasındaki koşma hakkında müsta'meldir).¹⁵ Başka bir tarifi şöyledir: "Çalışmak, sa'y-i belîğ, mahsûl-ü sa'y (...), yürümek, sür'atle yürümek. (...),¹⁶ Diğer bir tarifinde: "Çalışma, emek."¹⁷ karşılığıyla açıklanmıştır. Kavramın Türkçe sözlüklerde, kullanıldığı maksada göre nüanslar içeren geniş bir anlam yelpâzesine sahip olduğu görülüyor.

Lugatlarda verilen karşılıklardan sa'y kelimesinin; *belli hedefe doğru sonuç almaya yönelik bir hamle* anlamına geldiğini anlıyoruz. Diğer taraftan Türkçede aynı kökün türevleri olarak kullanılan *mesâi, teşrîk-i mesâi, sa'y ü gayret, sa'yiniz meşkûr olsun* gibi ifade kalıplarının, kelimenin zengin anlamlar yelpâzesi içinde yer aldığı görülmektedir.

⁶ Mecduddîn Muḥammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥît*, thk. Mektebetu Tahkîki't-Türâs fî Müessesetî'r-Risâle (Beirut: Müessesetî'r-Risâle, 2005), 990-991; Muhammed Murtadâ el-Huseynî ez-Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî (Kuveyt: Vezâretu'l-İ'lâm fi'l-Kuveyt, 1993), 28/279.

⁷ Ahmed Muhtâr Omer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âşıra* (Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 2008), 3/1069.

⁸ Mütercim Âsım Efendi, *Kâmûsu'l-Muḥît Tercümesi*, Hazırlayanlar: Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi (Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014), 6/5800.

⁹ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, thk. 2/249; Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥît fi'l-Luğa*, 4/353; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, 1/311-312; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1682; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥît*, 990-991.

¹⁰ Sâhib b. Abbâd, *el-Muḥît fi'l-Luğa*, 4/353; İbn Fâris, *Mücmelü'l-Luğa*, 1/311-312; Cevherî, *es-Sihâh*, 4/1682; Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, 1/230; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥît*, 990-991.

¹¹ Ezherî, *Tehzîbu'l-luğa*, 7/424-428; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 28/283.

¹² Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muḥît*, 990-991.

¹³ Ahmed Muhtâr Omer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âşıra*, 3/1070.

¹⁴ Ahmed Muhtâr Omer, *Mu'cemu'l-Luğati'l-'Arabîyyeti'l-Mu'âşıra*, 3/1070.

¹⁵ Şemseddin Sâmi, "Sa'y" *Kâmûs-ı Türkî*, Dersaadet 1317/1899 (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 724.

¹⁶ Muallim Nâci, "Sa'y" *Lüğat-ı Nâci*, nşr. Kirkoryan, b.y., ts. (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978), 476.

¹⁷ Hasan Eren vd., "Sa'y" *Türkçe Sözlük* (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988), 2/1267.

1.2. İstilah Anlamı

Sa'y kelimesinin ıstilahî tanımı, “Hayır veya şer, her türlü işte sonuç almaya yönelik çaba sarfetmek¹⁸” olarak ifade edilmektedir. *Sa'y* kelimesi ayrıca, hac ve umre tavaflarından hemen sonra Safâ ile Merve tepeleri arasında yedi defa gidip gelmeyi ifade eden fikhî bir terimdir.¹⁹ *Sa'y* kelimesinin ıstilahî manasıyla lugat manalarının birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Kelime, hangi formda kullanılmış olursa olsun, kullanıldığı her alanda kök anlamından kaynaklı bir anlam yapısı arzeder.

Kur'ânî bir lafız olan ve anlam nüansları taşıyan *sa'y* kavramının Türkçe konuşma ve yazı dilinde de günümüze kadar gelen uzun bir geçmişe sahip olduğunu görüyoruz. Bu kavram, konuşma dili yanında yazıda ve ilmî-edebeî eserlerde de kullanılmıştır. Özellikle on dokuzuncu asrın başlarından itibaren Osmanlı aydınlarının kaleme aldığı makâle ve kitaplarda kalkınma ile ilgili konular işlenirken üslup ve anlatımda bir etki unsuru olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde *Sa'y*, *Sa'y ü Gayret*, *Sa'y ü Amel ve Sevda-yı Sa'y ü Amel* gibi başlıklar altında yapılan makâle ve eser çalışmalarının devlet ve topluma medeniyetin her alanında hamle ve hareket rûhu kazandırma gayesine yönelik olduğu anlaşılmaktadır.²⁰ Bu açıklamalardan, *sa'y* kelimesinin halk dilinde de değişik ifade kalıpları içinde kullanılırken lugat ve ıstilah anlamından sapma göstermediği anlaşılmaktadır.

Vücûh ve nezâir kaynaklarında *sa'y* kelimesinin çoğunlukla yürüme, hızlı yürüme ve amel şeklinde üç manada kullanıldığını görüyoruz.²¹ Bazı kaynaklarda, aynı manalara ilaveten sa'yin; kalbin Allah'a seyri, niyet ve azimle harekete geçme, kulluğun eyleme dönüşmüş hali manalarına da geldiği belirtilir.²²

1.3. Sa'y Kavramının Nüzul Öncesi Kullanımı

Câhiliye dönemi Arap şiirinde *sa'y* (سعي) kökünün değişik formlarda kullanıldığı görülmektedir. Muallakât şairlerinden Amr b. Külsûm (öl. 578) bu kökü, nüanslar içeren lugat anlamları çerçevesinde beyitlerinde *mes'â*, *sa'yât*, *sa'y*, *sâ'î* ve *mesâ'î* formlarında ifade etmiştir.²³ Yine muallakât şairlerinden Züheyr b. Ebû Sülmâ (öl. 609 [?]) beyitlerinde bu kelimeyi aynı kök anlamı çerçevesinde *yes'â'* ve *tes'â'* formlarında kullanmıştır.²⁴ *Sa'y* kelimesinin, câhiliye dönemindeki kök

¹⁸ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 2/249; İsfahânî, *el-Mufredâtü fi ğarîbi'l-Kur'ân*, 233; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*,3/2019; Zebîdî, *Tâcu'l-'Arûs*, 28/386-387.

¹⁹ Bk. Salim Öğüt, “*Sa'y*” *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36 /206-207.

²⁰ Bk. Kenan Demir, “Osmanlı Basınında Sa'y u Amel Tartışmaları”, *Erciyes İletişim Dergisi Akademia*, 5/3 (124-140) 2018; bk. Hilmi Uçan, “Ahmet Mihâ Efendi'de Aşk, Sevda Kavramları Çerçevesinde İktisat Algısı ve Protestan Ahlakı”, *Pesa Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2/3. (1-9), 2016.

²¹ Hârûn b. Musa, *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtem Salih ed-Dâmin, 106-107; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, thk. Hind Ahmed Şelebî, 378-379; Dâmeğânî, *el-Vucûh ve'n-Nezâ'ir li Elfâzi Kitâbillâhi'l-'Azîz*, thk. Muhammed Hasen Ebu'l-Azm ez-Zefîti (Kahire: Vizâratu'l-Evkâf, 1995), 237-238.

²² Hâkim et-Tirmizî, *Tahşîlu Nezâ'iri'l-Kur'ân*, thk. Husnâ Nasr Zeydân, y.y. 1969. 112; İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nazâir* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 349; Abdulhamîd el-Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-Ersalâhî (Beyrut: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 2002), 194.

²³ Amr b. Ümmü Külsûm et-Tağlebî, *Dîvân*, thk. Eymen Meydan (Cidde: en-Nâdî'l-Edebî es-Sekâfi, 1992), 215, 281, 335, 405.

²⁴ Züheyr b. Ebî Sülmâ, *Şi'ru Züheyr b. Ebî Sülmâ*, şrh. el-A'lem eş-Şentemerî, nşr. Fahreddin Kabâve (Beyrut: Daru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980), 66, 235.

anlamını Kur'ân'ın nüzûlünden sonra da koruduğu, ayrıca Kur'ân'ın inmesiyle birlikte mana kapsamının genişlediğini söylemek mümkündür.

2. Kur'ân-ı Kerîm'de Sa'y Kavramı

Sa'y kelimesi, Kur'ân-ı Kerîm'de yirmi sûrede, otuz yerde geçer.²⁵ Bunların yirmisi Mekkî ayetlerde, onu Medenî ayetlerde yer alır. Kelime, ayetlerde isim ve fiil olarak mâzî, muzâri, masdar, emir, müfred ve cemî şeklinde değişik sığa ve kalıplarda geçer. Bununla birlikte, kelimenin ayetlerdeki anlamının, yer aldığı ayetlerin bağlamına göre bazı nüanslar gösterse de asıl itibariyle kök anlamı ekseninde şekillendiği çalışmamızın ilgili bölümlerinde görülecektir.

2.1. Mekkî ve Medenî Ayetlerde Sa'y Kavramı

Bilindiği gibi, kabul gören yaygın görüşe göre, hicretten önce nâzil olan ayetlere *Mekkî ayetler*, hicretten sonra nâzil olan âyetlere de *Medenî ayetler* denilmektedir.²⁶ Kur'ân-ı Kerîm'in inşi zaman ve zemînin şartlarına ve ihtiyaçlarına göre toplamda yirmi üç senelik bir süreci kapsarken, inen ayetlerde, süreçteki iki farklı dönemin şartlarına uygun düşen anlam nüansları ve üslûp özellikleri görülür. Mekkî ayetlerde daha ziyade tevhîdin, mevcut hayat algısını değiştirmeye yönelik geçmişte yaşanmış kıssaların, dünya ve âhiretle ilgili temel konuların öne çıktığı ve topyekûn insanlığa hitap gibi üslûp özellikleri dikkat çeker. Medenî ayetlerde ise mü'minlere hitap, münâfıklarla ilgili konular, farzlar, hukukî ve ahlakî düzenlemeler dâhil, yeni düzenin her bakımdan genişleme ve şekillenmesine yönelik esas ve kuralların öne çıktığı görülür.²⁷ Sa'y kavramının üçte ikilik oranda Mekkî ayetlerde yer almasındaki hikmeti, dönemin tevhid mücadelesindeki şartlara uygunluğu çerçevesinde değerlendirmek gerektiğini düşünüyoruz. Zira Mekke döneminin Kur'ân esaslarına dayalı bir hayat algı ve yapısı inşasının ilk safhası olduğu düşünülürse, bu safhada sarfedilecek gayret ve çabaların da yaşanan şartlara uygunluk hikmeti sözkonusu olmalıdır.

Sa'y kavramının geçtiği ayetleri Mekkî ayetler, Medenî ayetler şeklinde ve iki ayrı başlık altında konularına göre gruplandırarak ele almak yerinde olacaktır. Böylece sa'y'in iki dönem itibariyle Kur'ân'daki kullanımından bütüncül bir sonuç elde etmeye çalışacağız.

2.1.1. Mekkî Ayetlerde Sa'y Kavramı

Sa'y kavramı on sekiz Mekkî ayette yirmi yerde geçer. Çalışmamızda bu ayetleri konularına göre ayrı başlıklar altında gruplandırarak sunmayı uygun gördük. Ayetleri şöylece sıralayabiliriz:

2.1.2. Genel Olarak İnsan Hayatıyla İlgili Sa'y

Kur'ân-ı Kerîm'de insanın yaratılıştaki fizikî ve fizik ötesi özellikleri bildirilirken, diğer taraftan başıboş yaratılmadığı, hesap gününde yaptıklarından sorguya çekileceğini ifade eden pek çok ayet bulunmaktadır. *Sa'y* kelimesini içeren bu kapsamdaki Mekkî ayetleri şöyle sıralayabiliriz:

1. وَأَنْ لَّيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَىٰ. "İnsan için ancak sa'y ettiği şey vardır."²⁸ Ayetteki *sa'y* kelimesi tefsirlerde, dünyadaki sa'y sonucu ortaya çıkan hayır-şer ameller (أعمال) olarak ifade edilmekte ve

²⁵ Muhammed Fuâd Abdalbâkî, *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, ts.), 351.

²⁶ Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire: Dâru't-Turâs, 1404/1984), 187.

²⁷ Bk. Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, 187-189.

²⁸ en-Necm, 53/39.

mü'min-kâfir ayırımı yapılmamaktadır.²⁹ Bu ayete göre mü'minler iman ve salih amellerinin, kâfirler de küfür ve kötü amellerinin karşılığını alacaklardır. Tefsirlerde, mü'minler için onlar adına başkaları tarafından yapılan sâlih amellerin de ilahî bir lütuf olarak buna dâhil olduğu görüşü yer alır.³⁰

2. وَأَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرَىٰ “Onun (insanın) sa'yi muhakkak görülecektir.”³¹ Bu ayetteki yurā (يُرَى) kelimesi tefsir kaynaklarında fiili muzari sülâsî mücerred meçhul kalıbında alınmasından başka, if'âl bâbından fiili muzari meçhul formunda da değerlendirilerek; insana dünyadaki sa'yinin neticeleri hesap gününde gösterilecek, o da görecektir şeklinde açıklanmış ve bazı ayet ve hadislerle de delillendirilerek dünyadaki sa'y sonuçlarının hesap gününde insanın kendisiyle birlikte melekler dâhil diğer mahlûkata da gösterileceği, ortaya çıkan neticeye göre mutlu veya mutsuz olacağı izahlarına yer verilmiştir.³²

3. إِنَّ سَعْيَكُمْ لَشَتَّىٰ “Şüphesiz sizin çalışmanız kesinlikle farklı farklıdır.”³³ Öncelikle, âyette (سَعْيَكُمْ) “sa'yiniz” lafzıyla cemi' muhatap zamîri kullanılarak mü'min-kâfir ayırımı yapılmadan insanların tamamının muhatap alındığı görülür. Ayrıca, ayetin başındaki inne (إِنَّ) ve sonundaki leşettâ (لَشَتَّىٰ) lafzının başında yer alan le (ل) te'kid edatlarıyla sa'yiniz ifadesine iki vurgu yapılmıştır. Böylece, sa'yin insan hayatındaki yerine ve kapsam genişliğine işaret edilmiştir. Ayetteki şettâ (شَتَّىٰ) kelimesi şetî (شَتَّىٰ) kelimesinin çoğulu olup, tefsirlerde, birbirine zıt parçalar ve benzemez farklılıklar manasına alınmaktadır.³⁴ Bu ayetten önceki ilk üç ayette yüce Allah, “Karanlığı yer ile gök arasını bürüdüğü zaman geceye yemin ederim, açılıp aydınlık olduğu zaman gündüze yemin ederim, erkeği ve dişiye yaratana yemin ederim”³⁵ buyurmuştur. Konumuz olan ayet, kendinden önceki yeminle başlayan bu üç ayetin cevabı mahallindedir. Sözkonusu ayetlerde birbirine zıt ve tamamen farklı şeyler üzerine yemin ediliyor ve yeminin cevabı, ayetlerdeki mana ve hikmete uygun düşen leşettâ (لَشَتَّىٰ) lafzıyla veriliyor. Bazı müfessirlerin bu lafzı; insanı kurtaran veya mahveden ameller olarak

²⁹ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmud Şahâta (Beirut: Dâru't-Târîhi'l-Arabî, 1423/2002), 4/165; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-Beyân 'an te'vîli 'âyi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî (Kahire 2001), 22/80; Muhammed Fahreddîn b. Allâme Ziyâeddîn Ömer er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beirut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1401/1981), 29/16; Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984), 17/132.

³⁰ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atıyye el-Endülüsî İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed (Beirut: Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422/2001), 5/206; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zekerıyyâ el-Kurtubî, *el-Câmi'u li Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle, 2006), 20/55; Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 29/17; Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Ömer ez-Zemahşeri, *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998), 3/617.

³¹ en-Necm, 53/40.

³² Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 29/16; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/132; Muhammedü'l-Emin, b. Muhammed eş-Şinkîti, *Edvâu'l-beyân fi izâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*, nşr. Vakfu Müesseseti Süleyman b. Abdilâzîz er-Râcihi el-Hayriyye (Cidde: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.), 7/755.

³³ el-Leyl, 92/4.

³⁴ İbn Atıyye, *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*, 5/206; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. 20/55; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/380.

³⁵ el-Leyl, 92/1-4. Anlamı için bk. İsmail Karagöz, Allah Kelamı Kur'ân'ın Anlamı, Açıklamalı ve Kırk Meâli, (Ankara: Kar, 2021) 8/541.

yorumladığını görüyoruz.³⁶ Mâverdî (öl. 450/1058), ayette leşettâ (لَشَيْئِي) lafzıyla ifade edilen farklılıklar için şunları söyler: “Bu lafız iki mânâyâ gelir: 1. Kiminiz cennetle mükâfatlandırılır, kiminiz de cehennemle cezalandırılır şeklinde sa'yin sonuçlarıyla ilgili farklılıklar. 2. Mü'min-kâfir, iyi-kötü, mutî'-âsî sınıflarının amellerindeki farklılıklar. Bunlara, üçüncü bir mânâ olarak; merhametli-merhametsiz, huylu-huysuz, cömert-cimri gibi ahlakî farklılıklar da ilave edilebilir. Bu ayetin öncesindeki üç ayette vârid olan yemin bu farklılıklar üzerine vukû bulmuştur.”³⁷

İnsanların amellerinin farklı olması ile maksat, kimisinin iman edip salih ameller işlemesi, kimisinin inkâr edip kötü işler yapmasıdır.³⁸ İnsanların kimisi iman eder, kimisi inkâr, kimisi itaat eder, kimisi isyan, kimisi Allah'ın rızasını ve cenneti için çalışır, kimisi inkâr ve isyan ile cehennem için çalışır. Hz. Peygamber (s.a.s), sahabeden Ka'b b. Ucre'ye (öl. 52/672) şöyle demiştir:

النَّاسُ غَادِيَانِ فَمُبْتَاعٌ نَفْسَهُ فَمُعْتَبُهَا وَبَائِعٌ نَفْسَهُ فَمُؤْبَهُهَا “İnsanlar iki kısımdır: Nefsini satın alıp onu azat eden ve nefsinin satın onu helâk eden kimse.”³⁹

Bazı müfessirlerin leşettâ (لَشَيْئِي) lafzını mü'min-kâfir, mutî'-âsî anlamında muhtelif (مختلف) kelimesiyle karşıladıkları da görülür.⁴⁰ Kelimenin anlam kapsamıyla ilgili değerlendirmeler arasında Mâverdî'ye ait yorumun daha kapsayıcı olduğu anlaşılmaktadır.

4. يَوْمَ يَتَذَكَّرُ الْإِنْسَانُ مَا سَعَى “Kıyamet günü insan, dünyada iken iyi veya kötü yaptıklarını hatırlar.”⁴¹ İnsanın hesap gününde hatırlayacağı sa'yi konusunda müfessirlerin farklı yorumlarda bulduklarını görüyoruz. Müfessirlerin çoğunlukla buradaki sa'yi hayır-şer, iyi-kötü ameller olarak açıkladığını,⁴² bazılarının şer ameller,⁴³ bazılarının da amel defterinin açılıp önüne konulmasıyla insanın unuttuğu amellerini hatırlaması ve itiraf etmesi olarak yorumladığını görmekteyiz.⁴⁴

³⁶ Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd el-Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, thk. Muhammed Abdullah en-Nemr - Osman Cum'a Dumeyriye - Süleyman Sâlim el-Hareş (Riyad: Dâru Tayyibe, 1412), 8/445; Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1428/2007), 1629.

³⁷ Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, thk. es-Seyyid b. Abdulkmaksûd b. Abdurrahîm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 6/287.

³⁸ Karagöz, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, 8/541.

³⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnâvut - Adil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001), 12/332, No: 14441.

⁴⁰ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/721; Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. 24/460; Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim es-Semerkindî, *Tefsîru's-Semerkindî el-Musemmâ Bahru'l-'ulûm*, thk. Ali Muhammed Muavvad vd. (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993), 3/484; Ebu İshak Ahmed el-Ma'rûf bi'l-İmam es-Sa'lebî, *el-Keşfu ve'l-beyân el-Ma'rûf Tefsîru's-Sa'lebî*, thk. Ebu Muhammed b. Âşûr - Nazîr es-Sâidî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1422/2002), 10/217.

⁴¹ en-Nâziât, 79/35.

⁴² Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 8/330; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*, 22/62; İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'ul-'Azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999), 8/317; İsmail Karagöz, *Kur'ân'ın Anlamı ve Tefsiri*, 8/404.

⁴³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/579.

⁴⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3/617,1177; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 31/5; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30/90.

5. إِنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ أَكَادُ أُحْفِيهَا لِتُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا تَسْعَىٰ “Şüphesiz kıyamet gelecektir. Her insane *dünyada iyi veya kötü* sa’yinin karşılığının ödül veya ceza olarak verilmesi için ben kıyametin ne zaman kopacağını insanlardan gizlemeyi istedim.”⁴⁵

6. أَلَّذِينَ ضَلَّ سَعِيَّهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَهُمْ يَحْسَبُونَ أَنَّهُمْ يُحْسِنُونَ صُنْعًا ۗ أَلْهَلْ نُنَبِّئُكُمْ بِالْأَخْسَرِينَ أَعْمَالًا “De ki: Yaptıkları işler bakımından en çok ziyana uğrayan kimseleri size haber vereyim mi? Onlar, şüphesiz iyi işler yaptıklarını zannettikleri halde dünya hayatında sa’yleri/çalışmaları ve yaptıkları bütün amelleri boşa giden kimselerdir.”⁴⁶

İnsanların, dünyaya gelişlerinden itibaren sa’y içine girdikleri ve hayat boyu çaba sarfederek iyi şeyler yapmaya çalıştıkları bilinen bir gerçektir. Ancak, ayetin dikkat çektiği husus şu ki, insanların niyet ve çabaları ne olursa olsun, yol ve hedef yanlış seçilmişse gösterilen sa’y boşa gitmektedir. Âyette buna işaret eden dalle (ضَلَّ) fiili tefsirlerde, (بطل بالكلية، ذهب، ضاع) kelimeleriyle; gitti, kayboldu ve tamamen geçersiz oldu anlamında açıklanmaktadır.⁴⁷ Müfessirler, bu kişilerin kimler olduğu ile ilgili birbirine yakın görüşler beyan ederler. Bazılarına göre bunlar kâfirlerin tamamı,⁴⁸ bazılarına göre Yahudi ve Hristiyanlar,⁴⁹ bazılarına göre rahipler, keşişler,⁵⁰ bazılarına göre de Allah’a kulluk maksadı taşımayan her türlü amel ve eylem sahipleridir.⁵¹ Mâverdî, bu kişilerin Ali b. Ebî Talib’e göre rahibler, Sa’d b. Ebî Vakkas’a göre Yahudi ve Hristiyanlar, Ali b. Ebî Talib’in başka bir görüşüne göre Hâricîlerin Harûriyye kolu, hevâ-heves tâifesi, yaptıkları iyiliği başa vuranlar ve münâfıklar şeklinde farklı gruplar olabileceğini belirtilmiş olsa da⁵² yüz beşinci ayette bu kimselerin kâfirler olduğu açıkça bildirilmektedir.

2.1.3. Ahiret ve Salih Amel İçin Sa’y

Bu gruptaki ayetlerde insan sa’yine hedef ve istikamet gösterildiğini anlıyoruz. Sa’y kelimesinin insan faaliyetlerindeki anlam alanını daha özel çerçevede belirleyici mahiyette olan bu ayetleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. وَمَنْ أَرَادَ الْأَجْرَةَ وَسَعَىٰ لَهَا سَعْيَهَا وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَأُولَٰئِكَ كَانَ سَعْيُهُمْ مَشْكُورًا “Mümin olarak ahireti isteyen ve ona ulaşmak için gereği gibi çalışan kimselere gelince bu kimselere çalışmalarının karşılığı verilir.”⁵³

Çalışmamızın Medenî ayetler kısmında görüleceği üzere bir Medenî ayette sa’y-i meşkûr (سعي مشكور) ifadesi yer alır.⁵⁴ Ayetlerdeki (مشكور) meşkûr lafzı tefsirlerde makbûl, övülmüş, karşılığı fazlasıyla

⁴⁵ Tâhâ, 20/15.

⁴⁶ el-Kehf, 18/103-104.

⁴⁷ Ebu Hayyân Muhammed b. Yusuf el-Endelusî, *el-Baḥru’l-muḥîṭ*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1993), 157; Şehâbeddîn Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu’l-ma’ânî* (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Turâsî’l-Arabî, ts.), 16/48; Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî, *İrşâdu’l-‘akli’s-selîm ilâ mezâye’l-Kitâbi’l-Kerîm*, thk. Abdulkadir Ahmed Aṭâ (Riyad: Mektebetu’r-Riyadî’l-Hadîse, ts.), 3/559.

⁴⁸ İbn Atıyye, *el-Muḥarrerü’l-vecîz fi tefsiri’l-Kitâbi’l-‘Azîz*, 5/665.

⁴⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 15/423.

⁵⁰ Ebu’l-Ferec Cemâleddîn Abdurrahman b. Alî b. Muhammed İbnu’l-Cevzî, *Zâdu’l-mesîr fi ‘ilmi’t-tefsîr* (Beyrut - Dimaşk: Mektebetu’l-İslâmî, 1984), 5/197; Zemahşeri. *el-Keşşâf*, 3/617.

⁵¹ İbn Kesir, *Tefsîru’l-Kur’ân’l-‘Azîm*, 9/200.

⁵² Mâverdî, *en-Nüket ve’l-‘uyûn*, 3/347.

⁵³ el-İsrâ, 17/19.

⁵⁴ Bk. el-İnsân, 76/22.

verilerek kabul edilmiş ameller olarak açıklanır.⁵⁵ İbn Âşûr (öl. 1393/1973); sa'y-i meşkûr'u, takdir ve teşekkür edilen sa'y şeklinde yorumlar ve burada asıl meşkûr olanın sâîler, yani bu sa'yi yapanlar olduğunu, mecâz-ı aklî yoluyla meşkûrun sa'ye isnad edildiğini söyler.⁵⁶ Ayetlerden de anlaşıldığına göre gösterilen sa'yden, gayret ve çabalardan böyle bir sonucun elde edilmesi, öncelikle mü'min olma ve âhîret hedefine odaklanma şartına bağlanmaktadır.

2. فَمَنْ يَعْمَلْ مِنَ الصَّالِحَاتِ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَا كُفْرَانَ لِسَعِيٍّ وَإِنَّا لَهُ كَاتِبُونَ "Kim mümin olarak salih ameller işlerse, onun çalışması asla boşa gitmez, çünkü biz müminin salih amellerini yazan kimseleriz."⁵⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de pek çok ayette yer alan bu terkinin tefsirlerde istilâhî yönüyle ele alındığını; ilahî emir ve nehiylerin tamamına itaati içine alan ve bu istikametteki her türlü iş ve eylemi kapsayan manada değerlendirildiğini görmekteyiz.⁵⁸

Amel-i Sâlih; Hz. Peygamber'in getirdiklerine uygun bir şekilde sahîh itikâda dayalı olarak sırf Allah için yapılan iş ve faaliyet olarak da tanımlanmaktadır.⁵⁹ Nitekim, Türkçede de ameli-i salih'in çoğulu olarak kullanılan a'mâl-i sâliha terkibi *Kâmûs-ı Türkî*'de, "Dînen ve şer'an memûr ve ahlâk ve insâniyetçe memdûh işler"⁶⁰ olarak tanımlanmaktadır. Bazı müfessirler, âyetteki min (مِنْ) edatının cins değil teb'îd (تبعيض) için olduğunu, dolayısıyla ayetin; sâlih amellerin tamamına güç yetirilmemesi sebebiyle bir kısmını yerine getirirse, bu yoldaki sa'yinin boşa gitmeyeceği manasına geldiğini ifade ederler.⁶¹

3. لَا تَسْمَعُ فِيهَا لِأَغْيَةٍ . فِي جَنَّةٍ عَالِيَةٍ . لِسَعِيٍّ رَاضِيَةٍ . وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاعِمَةٌ "Kıyamet günü müminler, nimet içinde sevinçli ve mutludurlar, dünyada iken bu nimet için çalışmalarından hoşnuturlar, derecesi yüksek bir cennete girerler, cennette yalan ve iftira gibi hiçbir boş söz işitmezler."⁶²

Gâşiye sûresinin ilk ayetlerinde kıyametin kopmasıyla birlikte bazı yüzlerin, karşılaştıkları türlü azaplar yüzünden dehşete bürünecekleri belirtilirken, ardından gelen ayetlerle bazı yüzlerin de cennet nimetleri karşısında mutlu bir görünüm kazanacağı ifade edilmiştir. Ayetteki sa'y kelimesi tefsirlerde, dünyadaki salih ameller ve mutluluk sebebinin de o amellerin mutlu sonuçları olduğu belirtilir.⁶³ Râzî (öl. 606/1210); (لِسَعِيٍّ رَاضِيَةٍ) âyetini, yaptığı işten iyi sonuçlar alan birinin iyiki bunu yapmışım demesi gibi, kulun dünyadaki Allah için sa'yinden memnun kalması veya dünyadaki sa'yinin mükâfatını görünce bu sonuçtan mutluluk duyması olarak yorumlar.⁶⁴ İbn Âşûr da, korkudan dehşete bürünecek yüzlerin Hz. Peygamberi yalanlayanların yüzleri olduğunu, mutlu yüzlerin de Hz.

⁵⁵ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/533; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 23/571.

⁵⁶ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/401.

⁵⁷ el-Enbiyâ, 21/94

⁵⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 1/406; Ebussuûd, *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*, 1/119.

⁵⁹ Mecmûa mine'l-müellifîn, *Mu'cemu mustalahâti'l-'ulûmi's-şer'iiyye* (Riyad: Mektebetu'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1439/2017), 1/1157.

⁶⁰ Şemseddin Sâmi, *Kâmûs-ı Türkî*, "Sa'y". 810.

⁶¹ Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîf*, thk. Nûra bint Abdulazîz el-Versân (Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsi'l-İlmî, 1430), 15/190; Kurtubî, *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'ân*. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî.14/284.

⁶² el-Gâşiye, 88/8-9.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/334; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 6/363.

⁶⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*. 31/155.

Peygamber'i ve getirdiklerini tasdik edip o yolda sa'y edenlerin yüzleri olduğunu; Hz. Peygamber'e hitapla başlayan ayetlerin siyâkından bunun anlaşıldığını belirtir.⁶⁵

2.1.4. Salah ve Islah İçin Sa'y

İnsan sa'yinin gaye ve hedefini, hidayet-dalâlet şeklinde iki ana grupta değerlendirmek mümkündür. Zira pek çok âyette belirtildiği gibi, insan ya hidayette, ya da dalâlettedir. Bu hikmete binâen başından beri insanların sa'y'de bu iki gruptan birinde yer aldığı ve o yolda iradesiyle sa'y ettiği, çaba sarfettiği görülür. Sa'y kelimesinin geçtiği konuyla ilgili ayetleri şöyle sıralayabiliriz:

1. *وَأَمَّا مَنْ جَاءَكَ يَسْعَىٰ وَهُوَ يَخْشَىٰ فَأَنْتَ عَنْهُ تَلَهَّىٰ* "Allah'a saygı duyup korkan ve **koşarak** sana gelen *mümine* gelince sen, ondan yüz çeviriyor ve onunla ilgilenmiyorsun."⁶⁶

Görme engelli Abdulla ibn Ümmi Mektûm ile ilgili bu âyetteki (يَسْعَى) fiili, Hz. Peygamber'den yeni sözler duyma, onun yanında ve yolunda bulunma; öğrendikleriyle amel ederek Allah rızasını kazanma gayreti olarak yorumlanmaktadır.⁶⁷ Ayetteki *yes'â'* kelimesi, ayaklarla birlikte kalbin gelişi, kalbin Allah'a seyri şeklinde geliş manalarına da alınmaktadır.⁶⁸ Ayette geçen *yes'â'* kelimesiyle, insanın hidayet yolundaki azim ve çabasının ifade edildiğini görüyoruz.

2. *وَجَاءَ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَىٰ قَالَ يَا قَوْمِ اتَّبِعُوا الْمُرْسَلِينَ* "Şehrin en uzak semtinden bir adam **koşarak** geldi ve *şöyle* dedi: Ey kavmim! Elçilere uyun."⁶⁹

Bu ayetin de yer aldığı Yasîn, 36/13-27. ayetlerinde geçen kıssada putperest bir şehre tevhid inancını yaymak üzere gönderilen üç elçi çevresinde gelişen ibretli olaylar anlatılır. Tefsir kaynaklarında bu şehrin Antakya olduğu belirtilirken, elçilerin de büyük çoğunlukla Hz. İsa veya tarafından gönderilen veyahut Allah tarafından görevlendirilen elçiler olduğu ve olaya müdahale eden kişinin Habib en-Neccâr adında bir mü'min olduğu görüşüne yer verilir.⁷⁰ Tefsirlerde ayrıca, elçilerin çağrısına karşı çıkan halkın onları öldürme planı yaptıklarını haber alması üzerine, bu mü'min kişinin söz konusu planları önlemek için şehrin en uzak noktasındaki evinden sür'atle hareket edip elçilere arka çıkmaya, onlara destek olmaya çalıştığı zikredilir.⁷¹

3. *وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَا الْمَدِينَةِ يَسْعَىٰ قَالَ يَا مُوسَىٰ إِنَّ الْمَلَأَ يَأْتَمِرُونَ بِكَ لِيَقْتُلُوكَ فَاخْرُجْ إِنِّي لَكَ مِنَ النَّاصِحِينَ* "Şehrin öbür ucundan **koşarak** bir adam geldi ve *şöyle* dedi: Ey Musa! Şehrin ileri gelenleri seni öldürmek için seninle ilgili aralarında görüşme yapıyorlar. *Bu sebeple şehirden hemen* çık, şüphesiz ben sana öğüt verenlerdenim."⁷²

⁶⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30/298-299.

⁶⁶ Abese, 80/8, 9.

⁶⁷ Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Mekke-Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997), 10/3399; el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 23/215; Merkezü'd-dirâsât ve'l-ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye, *el-Medhal ilâ mevsûati't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1439/2017), 23/215.

⁶⁸ Hâkim et-Tirmizî, *Tahşîlu neẓâ'iri'l-Kur'ân*, thk. Husnâ Nasr Zeydân, 112.

⁶⁹ Yasîn, 36/20.

⁷⁰ Süfyan es-Sevrî, *Tefsîru's-Sevrî*, tsh. Ebu Ca'fer Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983), 249; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 19/419; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*, 10/3191.

⁷¹ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed el-Mâturîdî, *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Yavuz (İstanbul: Mizan Yayınevi, 2008), 12/71; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 5/171; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 22/365.

⁷² el-Kasas, 28/20.

Bu ayetin de dâhil olduğu el-Kasas, 28/15-21. ayetlerinde Hz. Musa'nın gayr-ı ihtiyarî sebep olduğu ölümlerle neticelenen bir hadise yüzünden Firavun tarafından hakkında çıkarılan ölüm fermanı sebebiyle Mısır'ı terketme zorunda kalışı konu edilmektedir. Bazı müfessirler ayette sözü edilen kişinin Şem'ân, Şem'ûn veya Hızkîla adında Firavun'un amca oğlu ve Firavun âilesinden bir mü'min olduğunu, ölüm fermanını öğrenince şehrin öbür ucundaki evinden hemen hareket ederek en kestirme yoldan Musa'ya haberi ulaştırmaya çalıştığını, âyetteki *yes'â* (يَسْعَى) kelimesinin *Allah rızasını gözeterek bunu yaptığı* mânasına da geldiğini belirtir.⁷³ İbn Âşûr; o dönemde henüz peygamber olmayan Hz. Musa'nın ilim ve hikmetle dolu, üstün ahlak ve seciye sahibi saygın bir şahsiyet olduğunu, toplumdaki yanlış gidişâta karşı tavır aldığını ve o kişinin böyle değerli bir insanı şer planlardan korumaya çalıştığını belirtir.⁷⁴ Buradaki *yes'â* kelimesinin de salah ve ıslaha destek olma gayreti anlamında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.1.5. Allah'ın Ayetlerini Boşa Çıkarma ve Dalalet Yolunda Sa'y

Dünya hayatında dalalet yolunu seçenlerin sa'yinden söz eden Mekkî ayetleri şöyle sıralayabiliriz:

1. وَالَّذِينَ سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ لَٰهُمْ عَذَابٌ مِّن رَّجْزٍ أَلِيمٍ

“Ayetlerimizi boşa çıkarma yolunda sa'y edenlere en kötüsünden acıtıcı bir azap vardır.”⁷⁵

2. وَالَّذِينَ يَسْعَوْنَ فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ أُولَٰئِكَ فِي الْعَذَابِ مُحْضَرُونَ

“Ayetlerimizi boşa çıkarma yolunda sa'y edenler azap içinde bırakılacaklardır.”⁷⁶

Ayetlerdeki boşa çıkarma anlamında aldığımız *مُعَاجِزِينَ* kelimesi ‘aceze *عجز* fiilinin müfâale bâbından ism-i fâilin cemi’ müzekker olup, masdarı olan mu‘aceze *معاجزة*, aceze düşürme ve galip gelme çabası anlamına gelmektedir.⁷⁷ Zeyd b. Ali (öl. 122/740) bu ayetlerdeki *mu‘acizîne* (مُعَاجِزِينَ) lafzını *yarışanlar* manasındaki (مُسَابِقِينَ) kelimesiyle karşılamaktadır.⁷⁸ Tefsir kaynaklarında, *se'av* ve *yes'a'vne* kelimeleriyle bütünleşen bu lafız, Allah'ın ayetlerini güçsüz, geçersiz hale düşürmeye; şiir, sihir ve eskilerden kalma masallar olduğu iftiraları ve benzeri yollarla insanların o ayetlere iman etmesini engellenmeye çalışanlar olarak yorumlanmaktadır.⁷⁹ Ayetlerdeki *sea'v* ve *yes'a'vne* kelimelerinin sonuç almaya yönelik etkin faaliyet manasına geldiği görülüyor.

3. ثُمَّ أَدْبَرَ يَسْعَى “Sonra arkasını dönerek sa'ye koyuldu.”⁸⁰ Ayetteki *yes'â* (يَسْعَى) kelimesinin, Firavun'un Hz. Musa karşısındaki hakka ve hidayete karşı çıkışı ve eylemli bir tutum sergilemesi

⁷³ Bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 18/200; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 6/199; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*, 20/58.

⁷⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 20/92.

⁷⁵ Sebe', 34/5.

⁷⁶ Sebe', 34/38.

⁷⁷ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 3/101; İsfahânî, *el-Mufredâtu fî ğarîbi'l-Kur'ân*, 322.

⁷⁸ Zeyd b. Ali, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, 201.

⁷⁹ Mukâtil b. Suleyman, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Salih ed-Dâmin (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2011), 138; Hârun b. Musa, *el-Vucûh ve'n-nezâ'ir fî'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtem Salih ed-Dâmin (Bağdat: Vizâratu's-Sekâfeti ve'l-A'lâm, 1988), 106; Yahyâ b. Sellâm, *et-Tesârif*, thk. Hind Ahmed Şelebî (Amman: Müessesetu Âli'l-Beyt, 2007); Hasen İzzeddîn el-Cemel, *Mu'cemu ve tefsîru luğavî li kelimâti'l-Kur'ân* (Riyad: Mektebtü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2003), 5/313.

⁸⁰ en-Nâziât, 79/22.

manasına geldiği ifade edilmektedir.⁸¹ Ayetin, Firavun'un, sihirbazları Hz. Musa'nın karşısına çıkararak davasını önleme çabasına koyulduğu manasına geldiği de ifade edilir.⁸² Kelimenin burada da sonuç almaya yönelik karşı eyleme girişme anlamına geldiği görülüyor.

2.1.6. Hz. Musa'nın Asâsının Sa'yi

Hz. Musa'nın asâsının yılanı dönüşmesi şeklindeki iki mucizeden ve yılanı dönüşen asânın hareketliliğinden bahseden iki ayette tes'â'(تَسْعَى) geçmektedir. Ayetler şöyledir:

1. قَالَ بَنُ الْأَقْوَامِ فَإِذَا حَبَاهُمْ وَعَصِيئُهُمْ يُجَيِّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَهَّا تَسْعَى. "Musa, asâsını yere attı. Bir de ne görsün asâsı, hızla hareket eden bir yılan olmuş."⁸³

2. قَالَ بَنُ الْأَقْوَامِ فَإِذَا حَبَاهُمْ وَعَصِيئُهُمْ يُجَيِّلُ إِلَيْهِ مِنْ سِحْرِهِمْ أَهَّا تَسْعَى. "Musa, "Hayır, önce siz atın" dedi. Sihirbazlar büyülerini attılar. Musa bir de ne görsün, sihirden dolayı ipleri ve değnekleri kendisine doğru hızla gelen yılanlar gibi görünüyor."⁸⁴

Ayetlerdeki tes'â'(تَسْعَى) kelimesi tefsirlerde; *karnı üzerinde sürünerek hızlı yol alıyor, hızlı bir şekilde ilerliyor, eyleme geçiyor* manalarına alınmaktadır.⁸⁵ Vücûh ve nezâir kaynaklarında, mucize sonucu yıla dönüşen asânın *kalbi ve bedeniyle yürüyen kişi gibi, zâhiren ve bâtınen yürüdüğü, bu yürüyüşte zâhirlenme bâtının eşitlendiği* belirtilir.⁸⁶ Mucize sonucu yılanı dönüşen asânın akar vaziyette tezahür eden hareketliliğinin tes'â'(تَسْعَى) kelimesiyle ifade edildiği ayetlerin ilkinde, olayın Hz. Musa'nın Allah ile konuşması esnasında yaşandığından bahsedilir. Hz. Musa'nın, Firavun'un sihirbazlarıyla karşılaşmasından bir kesitin anlatıldığı ikinci ayette de yine Allah'ın emriyle yere attığı asâsının yılanı dönüşüp akar vaziyetteki hareketliliğinden söz edilir. Söz konusu hareketliliğin tes'â'(تَسْعَى) kelimesiyle ifade edilmesinden, asâdaki bu mucizevî akışın planlanmış bir hedefe ulaşma maksadını taşıdığı görülür.

2.1.7. Hz. İbrahim'in Oğlunun Sa'yi

Sa'y kelimesinin yer aldığı Mekki ayetlerden biri de Hz. İbrahim'in oğluya ilgili gördüğü rüyadan bahseden şu ayettir:

فَلَمَّا بَلَغَ مَعَهُ السَّعْيَ قَالَ يَا بُنَيَّ إِنِّي أَرَى فِي الْمَنَامِ أَنِّي أَذْبَحُكَ فَانظُرْ مَاذَا تَرَى قَالَ يَا آتَبِ أَفْعَلْ مَا تُؤْمَرُ سَتَجِدُنِي إِن شَاءَ

اللَّهُ مِنَ الصَّابِرِينَ "Çocuk babası ile birlikte yürüyüp gezebilecek ve çalışabilecek yaşa gelince İbrahim oğluna şöyle dedi: "Yavrum! Şüphesiz ben rüyamda seni kurban ettiğimi gördüm, düşün bakalım, bu konuda ne dersin?" Oğlu, şu cevabı verdi: "Babacığım! Sen, sana emredilene yap. İnşallah beni sabredenlerden bulacaksın."⁸⁷ Hz. İbrahim'in, oğlunu kurban etmesiyle ilgili gördüğü rüya üzerine

⁸¹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basît*, 23/188.

⁸² İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 30/79.

⁸³ Tâhâ, 20/20.

⁸⁴ Tâhâ, 20/66.

⁸⁵ Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 5/269; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4/75.

⁸⁶ Hakîm et-Tirmizî, *Tahşîlu Nezâ'iri'l-Kur'ân*, thk. Husnî Nasr Zeydân, 112.

⁸⁷ es-Sâffât, 37/102.

oğluyla aralarında geçen diyalogu anlatan bu ayetin *babasıyla sa'y durumuna erişince* manasındaki فَلَمَّا cümlesinde yer alan *sa'y* kelimesi tefsirlerde, kendi başına iş görecek, rızkını temin edecek ve işlerde babasına yardım edebilecek yaş seviyesi olarak açıklanmaktadır.⁸⁸ Mâverdî, buradaki sa'y'in, tâbiîn âlimlerinden Katâde b. Diâme'ye (öl. 117/735) göre babasıyla gezip dolaşma, İkrime b. Abdullah el-Berberî'ye (öl. 105/723) göre babasıyla birlikte iş görme, Hasen el-Basrî'ye (öl. 110/728) göre sorumluluk gerektirici bağımsız iş yapma ve İbn Zeyd'e (öl. 182/798) göre ibadet etme yaşı şeklinde dört manaya geldiğini belirtir.⁸⁹ Sa'y kelimesinin burada kök anlamı eksenli olarak bedenî gelişim süreciyle ilgili bir durum belirlenmesinde kullanıldığını görmekteyiz.

Sa'y kökünden gelen kelimelerin yer aldığı Mekki ayetlere bakıldığında, dönemin karakteristik özellikleriyle uyumlu ve esasa yönelik genel muhtevalı ayetler olduğu ve sa'y kökünden gelen kelimelerin ayetlerde verilmek istenen mesajları güçlendirecek nüanslarda manalar içerdiği görülür.

2.2. Medenî Ayetlerde Sa'y Kavramı

Sa'y kelimesi on Medenî ayette yer almaktadır. Bu ayetleri de konularına göre ayrı başlıklar altında ele alıp içerdikleri sa'y kelimesinin ayetlerin anlam bütünlüğü içindeki yerini tespit etmeye çalışacağız.

2.2.1. Hz. İbrahim'le İlgili Bir Mucizedeki Dört Kuşun Sa'yi

Kur'ân-ı Kerîm'de, Hz. İbrahim'in Allah Teâlâ'dan talebi üzerine gerçekleşen mucizeyi anlatan ve sa'y kelimesinin geçtiği ayet şöyledir:

وَإِذْ قَالَ إِبْرَاهِيمُ رَبِّ أَرِنِي كَيْفَ تُحْيِي الْمَوْتَىٰ قَالَ أَرَأَيْتَ إِذْ أَوَلَّمْ تُؤْمِنُ قَالَ بَلَىٰ وَلَٰكِن لِّيَطْمَئِنَّ قَلْبِي قَالَ فَخُذْ أَرْبَعَةً مِّنَ الطَّيْرِ فَصُرْهُنَّ ۚ وَسَمِعَ إِبْرَاهِيمُ مَا لَمْ تُنَادِهِ بِشَيْءٍ فَذَكَرَ إِلَىٰ رَبِّهِ ۚ فَجَعَلْنَا بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْعَالَمِينَ ۚ ﴿٥١﴾
“Ey Peygamberim! Hani İbrahim, "Rabbim! Ölüleri nasıl diriltiyorsun bana göster" demişti. Allah, "Ey İbrahim! Yoksa ölüleri dirilttiğime iman etmedin mi? buyurdu. İbrahim, "Evet iman ettim, fakat kalbimin mutmain olması için bunu istiyorum" dedi. Allah, "Dört kuş al, onları kendine alıştır, sonra kuşları kesip parçalara ayır, sonra onlardan birer parçayı her bir dağın üstüne koy, sonra onları kendine çağır, sür'atle sana gelecekler" buyurdu. *İbrahim denileni yaptı ve kuşlar canlanıp İbrahim'e geldiler.*"⁹⁰

Tefsir kaynaklarında, ayette sözü edilen kuşların horoz, tavus, karga ve güvercinden oluştuğu, *يَأْتِيَنَّكَ سَعِيًّا* ifadesiyle hızlı yürüme ile gelmelerinin kastedildiği, bunun da Hz.İbrahim'in yaşananları ayne'l-yakîn izleyebilmesi ve kalben mutma'in olması, merakının gitmesi hikmetine dayandığı belirtilir.⁹¹ el-Mâverdî ayetteki *يَأْتِيَنَّكَ سَعِيًّا* ifadesini, Hz. İbrahim tarafından parçalara ayrılan kuşların karışık parçalar halinde on tepeye konulduğunu, çağırdığında da parçaların uçuşarak bir araya

⁸⁸ Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Muhammed Abdusselâm Ebu'n-Nîl (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989) 569; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 3/615; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 10/3220.

⁸⁹ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/60.

⁹⁰ el-Bakara, 2/260.

⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 4/633; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 1/324.

geldiği normal yapılarında bütünleştiği ve önceki halleriyle ayakları üzerinde koşar vaziyette bir yürüyüşle kendisine geldikleri şekilde yorumlar.⁹² Kelimenin ayette lugat anlamı çerçevesinde yer aldığını anlıyoruz.

2.2.2. Cuma Namazına Gidişle İlgili Sa'y

Cuma namazının farz kılınışıyla ilgili ayette de sa'y kökünden gelen bir kelime geçmektedir. Cuma namazına gidiş şeklinin belirlenmesi bağlamında kullanılan kelimenin yer aldığı ayet şöyledir:

“يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نُودِيَ لِلصَّلَاةِ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ وَذَرُوا الْبَيْعَ

Cuma namazı için çağrı yapıldığı, ezan okunduğu zaman, hemen Allah'ın zikrine, hutbe dinlemeye ve sür'atle Cuma namazı kılmaya gidin, alışverişi ve diğer işlerinizi bırakın."⁹³

Ayetteki *fas'aw* فَاسْعَوْا kelimesinin tefsir kaynaklarında; ciddiyetle, vakârla, önem vererek , hazırlanarak, kalben koşarak, geç kalmadan gidin manalarına geldiği belirtilir ve buna bazı hadisler delil gösterilir.⁹⁴ Mâlik b. Enes (öl. 179/795), İbn Şihâb'tan (öl. 124/742) naklen Hz. Ömer'in (öl. 23/644) ayetteki ذِكْرِ اللَّهِ إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ cümlesini فَاسْعَوْا إِلَىٰ ذِكْرِ اللَّهِ şeklinde okuduğunu zikreder.⁹⁵ Taberî (öl. 310/923) ve Mâverdî aynı farklı okumayı, Hz. Ömer ile birlikte Abdullah b. Mes'ûd'un (öl. 32/652) da yaptığını, dolayısıyla buradaki mananın normal bir gidişi ifade ettiğini belirtirler.⁹⁶ Zeyd b. Ali âyetteki *fas'aw* (فَا سَعَوْا) lafzını, ona icâbet ediniz manasındaki *ecibû* karşılığıyla açıklamıştır.⁹⁷ Mâlik b. Enes ayrıca, sa'y سعي kelimesinin amel ve fiil manasına geldiğini, kelimeyi içeren ayetlerden örnekler vererek Kur'ân-ı Kerîm'deki manasının bu olduğunu, ayaklar üzerinde yürümek anlamına alınamayacağını ifade eder.⁹⁸ İbnu'l-Cevzî (öl. 597/1201), *fas'aw* (فَا سَعَوْا) lafzını; niyet ve azimle hemen harekete geçin şeklinde yorumlar.⁹⁹ Başka bir yorumda Hasan el-Basrî'nin, “vallâhi bu, ayaklar üzerindeki hızlı yürüme değil, kalp ve niyetin hareketlenmesi manasındadır” dediği belirtilir.¹⁰⁰

⁹² Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 1/336.

⁹³ el-Cum'a, 62/9.

⁹⁴ İbn Kuteybe, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1978), 30/465; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-kur'âni'l-'Azîm*, 10/3356; Beğavî, *Me'âlimu't-tenzîl*, 8/117.

⁹⁵ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, 1406/1985) 1/106; Ahmed Muhtâr Omer, *el-Mu'cemu'l-mesû li elfâzî'l-Kur'âni'l-Kerîm ve kırâatih*, (Riyad: Muessesetu Sutûri'l-Ma'rife, 1423/2002) 954.

⁹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/638; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn*, 6/9.

⁹⁷ Zeyd b. Ali, *Tefsîru Ğarîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*, thk. Muhammed Yûsufuddîn (Haydarâbâd: Former Head Dept of Islamic Studies Osmania Universty, 2001), 266.

⁹⁸ Mâlik b. Enes, *el-Muvaţta'*, 1/107.

⁹⁹ İbnu'l-Cevzî, *Nüzhetü'l-a'yûni'n-nevâzir fi'lmi'l-vücûh ve'n-nazâir* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984), 349.

⁹⁹ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *Tuhfetu'l-erîb bimâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*, thk. Semîr el-Meczûb (Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983) 180.

Ayetteki bu lafzla ilgili serdedilen yorumlarda, buradaki sa'yin kök anlamı ekseninde niyet ve azimle hemen harekete geçmek gibi daha belirleyici bir manaya geldiğini görüyoruz.

2.2.3. Kıyamet Gününde Nurun Sa'yi ve Meşkûr Sa'y

Sa'y kelimesinin yer aldığı Medenî ayetlerin ikisinde, kıyamet gününde mü'minlerin önlerinde ve sağlarında sa'yedecek nûrdan bahsedilmektedir. Dünyada doğru hedef ve istikamette gösterilen sa'yin kabûle mazhar olması sonucu kıyamet gününde nûra dönüşmesi ve bizâtilhî aktif hale gelmesi keyfiyetini belirten ayetler şöyledir:

1. *يَوْمَ تَرَى الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ بُشْرَاكُمُ الْيَوْمَ جَنَّاتٌ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا ذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ* “Ey Peygamberim! Kıyametin koştığı gün, sen mümin erkeklerin ve mümin kadınların nurlarının, önlerinden ve sağlarından yollarını aydınlattığını görürsün. Onlara şöyle denir: Bugün müjdeniz, altından ırmaklar akan, içlerinde ebedî olarak kalacağınız cennetlerdir, buyurun girin cennete. Bu nimetleri elde edebilmek kesinlikle büyük başarıdır.”¹⁰¹

2. *يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا عَسَىٰ رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمُ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ يَوْمَ لَا يُخْزِي اللَّهُ النَّبِيَّ وَالَّذِينَ آمَنُوا مَعَهُ نُورُهُمْ يَسْعَىٰ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ يَقُولُونَ رَبَّنَا آتِنَا لَنَا نُورًا وَاغْفِرْ لَنَا إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ* “Ey iman edenler! Allah’a tövbe-i nasuh ile ihlâs ve samimiyetle tövbe edin, umulur ki Rabbiniz sizin kötülüklerinizi örter ve peygamberi ve sizi altlarından ırmaklar akan cennetlere koyar. O gün Allah, Peygamberi ve onunla birlikte iman edenleri rezil ve rüsva etmez. Peygamber ve müminlerin nurları, onları önlerinden ve sağlarından aydınlatır. Onlar, şöyle dua ederler: Ey Rabbimiz! Bizim için nurumuzu tamamla, bizi başışla, çünkü sen, her şeye gücü yetensin.”¹⁰²

Bu ayetlerde geçen *بَيْنَ أَيْدِيهِمْ وَبِأَيْمَانِهِمْ* ifadesiyle mü'minin etrafında ışıklar saçarak sa'y edeceği belirtilen nûr, çoğu tefsirlerde amel-i salih, Kur'ân, hidayet, rehber, amel defteri gibi karşılıklarla açıklanır.¹⁰³ İbn Âşûr'a göre, *onların nuru* (نُورُهُمْ) lafzındaki izafet terkîbinden bunun onlara has gerçek bir nûr olduğu anlaşıldığı gibi, *sağları* (بِأَيْمَانِهِمْ) lafzıyla da sağ tarafın mübarek oluşuna işaret edildiği, dolayısıyla bu nurun her iki tarafla birlikte önlerini de aydınlattığı manasına işaret edilir.¹⁰⁴ Aynı görüşte olan Ebû Hayyân, bu nûrun, ayrıca onları her taraftan aydınlatacağı yorumunda bulunur.¹⁰⁵ Başka bir kaynakta bu yoruma, aydınlatmanın sırât üzerinde gerçekleşeceği görüşü ilave edilir.¹⁰⁶ Bu ayetlerde, dünyadaki sa'yin kıyamet gününde nûra dönüşerek aktif hale gelmesi ifade edilirken, kelimenin aynı anlam ekseninde kullanıldığını görüyoruz.

¹⁰¹ el-Hadîd, 57/13.

¹⁰² et-Tahrîm, 66/8.

¹⁰³ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/239; Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 5/473; Nâsiruddin Ebu Said Abdullah b. Ömer el-Beydâvî, *Envâr-ut-tenzîl ve esrâr-ut-te'vîl*, thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk - Mahmud Ahmed el-Etraş (Beyrut: Dâru'r-Reşîd Müessesetü'l-İmân, 2000), 3/372; Âlûsî, *Rûhu'l-ma'ânî*. 27/175.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 27/380.

¹⁰⁵ Ebû Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 8/220.

¹⁰⁶ Mukâtil b. Süleymân, *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Riyad: Mektebetu'r-Ruşd, 2011), 161.

3. *إِنَّ هَذَا كَانَ لَكُمْ جَزَاءً وَكَانَ سَعْيَكُمْ مَشْكُورًا* “İyi müminlere şöyle denir: Şüphesiz bu nimetler, sizin için bir mükâfattır. Çalışmanız, imanınız ve salih amelleriniz, Allah tarafından şükran ile karşılandı ve kabul edildi.”¹⁰⁷

Buradaki sa’y-i meşkür ifadesi, Mekkî ayetler kısmındaki aynı ifadeyi içeren ayette açıklandığı gibi *makbûl, övülmüş, karşılığı fazlasıyla verilerek kabul edilmiş ameller* manasına alınmaktadır.¹⁰⁸ Sa’y-i meşkür lafzı Mekkî ayette dünya-ahiret bağlamında yer almışken burada, öncesindeki ayetlerde görüldüğü üzere cennet hayati bağlamında ifade edilmiştir.

2.2.4. Yeryüzünde Fesâd ve İfsâd İçin Sa’y

Kur’ân-ı Kerîm’de sa’y kelimesinin geçtiği üç ayette Allah Teala’nın fesâd (فساد) için sa’yedenleri ve müfsidlerini sevmediğinden bahsedildiğini görüyoruz. Bu ayetler şöyledir:

1. *وَإِذَا تَوَلَّى سَعَى فِي الْأَرْضِ لِيُفْسِدَ فِيهَا وَيُهْلِكَ الْحَرْثَ وَالنَّسْلَ وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْفَسَادَ* “Ey Peygamberim! Sözümlü beğendiğin bu münafık, senin yanından ayrılıp gittiği ve iş başına gelip eline imkân geçtiği zaman yeryüzünde, fesat çıkarmak ve bozgunculuk yapmak, ekinleri ve nesilleri yok etmek için çalışır. Allah, bozgunculuğu sevmez.”¹⁰⁹

Tefsirlerde ayetin, münafıklardan Ahnes b. Şurayk hakkında nazil olduğu belirtilir. Bir önceki ayetten de anlaşıldığı üzere hoş sözlü biri olan bu kişi Hz. Peygamber’e gelir, içindeki kin ve husûmeti gizleyerek müslüman olmak istediğini belirtir, buna Allah’ı da şahit tutar, ama oradan ayrıldıktan sonra müslümanlara ait ekili tarlaları tahrip eder, hayvanlara kıyar.¹¹⁰ Ayette, mala ve cana yönelik bu tahrip eyleminin se’â fiiliyle ifade edildiği görülmektedir.

2. (...) *وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا وَاللَّهُ لَا يُحِبُّ الْمُفْسِدِينَ* Onlar yeryüzünde fesâd için sa’y ederler, Allah ise müfsidlerini sevmez.”¹¹¹

Ayetin baş kısmında Yahudilerin Allah’a çirkin isnadlarından, düşmanlık ve bozgunculuklarından bahsedilmektedir. Onların değişik şekillerdeki bu sapkın eylemlerinin fesâd kavramıyla özetlenir mahiyette olduğu anlaşılmalı ve bu çabalarının *yes’a’vne* kelimesiyle ifade edildiği görülmektedir.

3. *إِنَّمَا جَزَاءُ الَّذِينَ يُحَارِبُونَ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَيَسْعَوْنَ فِي الْأَرْضِ فَسَادًا أَنْ يُقَتَّلُوا أَوْ يُصَلَّبُوا أَوْ تُقَطَّعَ أَيْدِيهِمْ وَأَرْجُلُهُمْ مِنْ خِلَافٍ أَوْ يُنْفَوْا مِنَ الْأَرْضِ ذَلِكَ لَهُمْ خِزْيٌ فِي الدُّنْيَا وَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ* “Allah’a ve Peygamberine savaş açanların ve yeryüzünde bozgunculuk, *fitne ve fesat* çıkarmaya çalışanların cezası, ancak öldürülmeleri veya asılmaları veya ellerinin ve ayaklarının çaprazlama kesilmesi veya o yerden sürgün edilmeleridir. Bu cezalar, Allah’a ve Peygamberine savaş açanların dünyada rezil olmaları içindir. Ahirette ise onlara büyük bir azap, *cehennem* vardır.”¹¹²

¹⁰⁷ el-İnsân, 76/22.

¹⁰⁸ Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*, 4/533; Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 23/571.

¹⁰⁹ el-Bakara, 2/205.

¹¹⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 3/581; Kurtubî, *el-Câmi’u li ahkâmi’l-Kur’ân*, 3/381.

¹¹¹ el-Mâide, 5/64.

¹¹² el-Mâide, 5/33.

Allah'a ve Resûlüne savaş açan ve yeryüzünde fesâd için çaba harcayanların hak ettikleri cezalardan bahseden ayetin bu kısmında da söz konusu eylemler için sarfedilen çabalar *yes'a'vne* kelimesiyle ifade eilmektedir. Fesâd فَسَادًا kelimesi; bozulmak, ölçü ve istikamet dışına çıkmak, if'âl kalıbından müfsid (مُفْسِد) kelimesi bozguncu, ölçü ve istikamet dışına çıkararak anlamına gelir.¹¹³ Ayetlerdeki *yes'a'vne* (يَسْعُونَ) lafzı vurgusuyla bu kişilerin giriştikleri fesad hareketinin aslında İslamı ortadan kaldırma mücadelesi manasına geldiği belirtilmektedir.¹¹⁴ Buradan da lafızdaki sa'y kökünün planlı, etkin eylem manasında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

2.2.5. Allah'ın Ayetlerini Boşa Çıkarma Yolunda Sa'y

“Ayetlerimiz hakkında birbirleriyle yarışarak onları hükümsüz hale getirmek, taciz edip insanları iman etmekten alıkoymak için çalışan kimseler var ya onlar, cehennem halkıdır.”¹¹⁵

Ayetteki *سَعَوْا فِي آيَاتِنَا مُعَاجِزِينَ* ifadesinin, Mekki ayetlerde geçen benzer ifadeyle ilgili yorumlara ilaveten Allah'a karşı galip gelecekleri zannına kapılma, yalanlamada bütün güçlerini kullanma gibi manalara geldiği de ifade edilir.¹¹⁶ Başka bir yoruma göre bunlar, bir önceki ayette belirtilen iman ve amel-i salih sahibi mü'minler karşısında yer alan ve küfürde ısrar eden bir grup olup, *küfürde ısrar edenler* manasına gelen bu ifade ile onlar kastedilmektedir.¹¹⁷

2.2.6. Câmilerde İbadete Engel Olma Yolunda Sa'y

Kur'ân'da sa'y kökünden gelen kelimelerden biri de câmilerde ibadete engel olmaya ve câmilerin harap duruma düşmesine çaba sarfedenlerle ilgilidir. Ayet-i kerîme şöyledir:

وَمَنْ أَظْلَمُ مِمَّنْ مَنَعَ مَسَاجِدَ اللَّهِ أَنْ يُذَكَّرَ فِيهَا اسْمُهُ وَسَعَىٰ فِي خَرَابِهَا أُولَٰئِكَ مَا كَانَ لَهُمْ أَنْ يَدْخُلُوهَا إِلَّا خَائِفِينَ لَهُمْ فِي الدُّنْيَا خِزْيٌ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ عَذَابٌ عَظِيمٌ “Allah'ın mescidlerinde Allah'ın adının anılmasına engel olan ve mescidlerin harap olmasına çalışan kimseden daha zalim kim olabilir? Bu kimselerin mescidlere ancak korkarak girebilmeleri gerekir. Bu kimseler için dünya hayatında rezil ve rüsva olmak, ahirette ise büyük bir azap vardır.”¹¹⁸

Ayetteki Allah'ın mescidleri ifadesinin bizim dilimizde câmiler olarak kullanıldığını biliyoruz. Ayetin zâhirinden ilk planda câmilerde Allah'ın adının anılmasına mâni olmaya ve câmilerin harap hale gelmesine çaba sarfedenlerin en ileri derecede zalim oldukları anlaşılmaktadır. Müfessirlere göre,

¹¹³ Ferâhîdî, *Kitâbu'l-'Ayn*, 3/321; İsfahânî, *el-Mufredâtu fi ğaribi'l-Kur'ân*, 379.

¹¹⁴ Ahmed b. Muhammed el-Herevî, *el-Ġaribeyn fi'l-Kur'ân ve'l-hadis*, thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî (Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999), 3/897.

¹¹⁵ el-Hac, 22/51.

¹¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 16/601.

¹¹⁷ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 17/295.

¹¹⁸ el-Bakara, 2/114.

ayetteki *حَرَّاجِنَا فِي وَسْعِي* ifadesi, camilerin fizikî olarak tahrip edilmesi girişimi manasına geleceği gibi, ibadetten uzak tutularak mecazî manada harap hale gelmelerine yol açmak anlamına da alınabilir.¹¹⁹

Araştırmamızda, sa'y kökü ve türevlerinin Mekkî ayetlerle Medenî ayetlerdeki manaları arasında lugat ve ıstılah bakımından farklılığın olduğuna dair bir bilgiye rastlamayamadık. Bu kökten gelen bir kelimenin her iki döneme ait benzer muhtevadaki ayetelerde yer aldığı da görülmektedir. Ancak, Mekkî ayetlerde geçen sa'y kökü ve türevlerinin, ayetlerdeki tevhîd, insan-amel ilişkisi gibi genel ve esasa yönelik mesajlara uygun düşen manalara geldiği, Medenî ayetlerde ise ayetlerin bağlamına göre sonuçlara işaret eden daha özel anlamlar yüklediği anlaşılmaktadır. Neticede, sa'y kökü ve türevlerinin yer aldığı ayetlere bakıldığında, bir yorumda da belirtildiği gibi, sa'y'in Kur'ânî bir ıstılah olduğu, ayetlerin bağlamına göre mana özellikleri taşıdığı görülür.¹²⁰

3. Hadîs-i Şerîflerde Sa'y Kelimesinin Kullanımı

Sa'y kelimesinin, hac ve umre ibadetinin bir cüz'ü olan sa'y'den başka değişik formlarda ve kökün anlam alanı içindeki farklı manalarda pek çok hadîste kullanıldığını görüyoruz. Ebû Hüreyre'nin (öl. 58/678) rivayetine göre Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: "Kâmet getirilip namaza durulduğu zaman, koşarak değil, vakarlı bir tavırla yürüyerek namaza katılın; yetiştiğinizi kılar, yetişemediğinizi tamamlarsınız."¹²¹ Hadîs metninde geçen sa'y kökünden *tes'a'vne* (تَسْعَوْنَ) lafzı, fiili muzâri cemî' müzekker muhatap formunda ve vakarlı adımlarla yürüme manasında kullanılmıştır. Yine Ebû Hüreyre'nin rivayet ettiği başka bir hadîs-i şerîfte Hz. Peygamber: "Dul kadın ve yoksulun nafakasını temin için gayret sarf eden bir kimse Allah yolunda cihad eden veya geceyi ibadetle, gündüzü oruçla geçiren kimse gibidir."¹²² buyurmuştur. Bu hadîsin metninde geçen *es-Sâ'i* (السَّاعِي) lafzının ism-i fâil formunda geldiğini ve aynı mana kapsamında kullanıldığını görüyoruz.

Sonuç

Araştırmamızda, Kur'ân-ı Kerîm'deki *sa'y* kelimesini, Câhiliye dönemi şiirindeki anlam ve kullanımı dâhil, lugat ve ıstılah manasına açıklık getirmeye çaba sarfettik. Çalışmanın bu kısmında sa'y'in câhiliye şiirindeki anlam kapsamını Kur'ân'ın inişinden sonra da koruduğu, ancak yeni dönemde anlamının genişlediği görülmüştür. Lugat ve tefsir kaynaklarından elde edilen bilgi ve yorumlardan anlaşıldığına göre, geniş bir anlam yelpâzesine sahip olan sa'y kelimesini, kök anlamlarından sadece biriyle değerlendirerek yer aldığı ayetleri veya herhangi bir cümleyi tam olarak anlamamanın mümkün olmadığı görülmüştür.

Araştırmamızın sonuçlarına göre sa'y kökü; bir maksada yönelik hızlı tempoda yürümek şeklindeki kök anlamı yanında, yer aldığı metnin bağlamı ve anlam bütünlüğüne göre farklı manalara gelmektedir. Araştırmamızda sa'y'in, belli bir maksada yönelik hızlı tempoda yürüme şeklindeki kök anlamı ekseninde pek çok farklı manaya geldiği tespit edilmiştir. Bunlar arasında; *niyet, azim ve kararlılıkla belli bir gaye ve hedefe doğru güçlü bir şekilde harekete geçme* manasının öne çıktığı sonucu

¹¹⁹ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-Basîf*, 3/251; Kurtubî, *el-Câmi'u li aḥkâmî'l-Kur'ân*, 2/321-322; Ebu Hayyân, *el-Baḥru'l-muḥîṭ*, 1/528.

¹²⁰ Bk. Üde Halîl Ebû Üde, *et-Tatavvuru'd-dilâli beyne luğati's-şi'ri'l-Câhili ve luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*, (ez-Zerkâ: Mektebetü'l-Menâr, 1985), 528.

¹²¹ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî* (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002. "Kitâbu'l-Cum'a", 18 (908).

¹²² Buhârî, "Kitâbu'n-nafakât", 1 (5353).

görülmektedir. Kur'ân'daki manasının ise ayetlerin bağlamına ve her ayetin nüzul sebebi ve anlam bütünlüğüne göre daha farklı yorum özellikleri gösterdiği anlaşılmaktadır.

Diğer taraftan, Türkçe konuşma ve yazı diline de geçmiş olan bu Kur'ânî lafzın, asırlar öncesine uzanan bir süreçte değişik ifade kalıplarında, kökteki manalarına uygun düşen *emek, iş, gayret, çaba, hareket* anlamlarıyla kullanıldığına dikkat çekilmiştir.

Kaynakça

- Abdulgâkî, Muhammed Fuâd. *el-Mu'cemu'l-müfehres li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Abdulhamîd el-Ferâhî, *Müfredâtü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ecmel Eyyûb el-Ersalâhî. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2002.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnâvut - Adil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Ahmed Muhtâr Omer. *el-Mu'cemu'l-mevsûi li elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve kırâatih*. Riyad: Müessesetü Sutûri'l-Ma'rife, 1423/2002.
- *M'ucemu'l-luğati'l-'Arabiyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kahire: Âlemu'l-Kütüb, 1429/2008.
- Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmud. *Rûhu'l-ma'ânî*. 30 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- Amr b. Ummü Külsûm et-Tağlebî. *Dîvân*. thk. Eymen Meydan. Cidde: en-Nâdî'l-Edebî es-Sekâfî, 1992.
- Beğavî, Ebu Muhammed el-Huseyn b. Mes'ûd. *Ma'âlimu't-tenzîl*. thk. Muhammed Abdullah en-Nemr-Osman Cum'a Dumeyriye - Süleyman Sâlim el-Hareş. 8 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1412.
- Beydâvî, Nâsiruddîn Ebu Said Abdullah b. Omer. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. thk. Muhammed Subhî Hasen Hallâk - Mahmud Ahmed el-Etraş. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, Müessesetü'l-Îmân, 2000.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1423/2002.
- Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâh*. thk. Ahmed Abdulğafur Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1984.
- Demir, Kenan. "Osmanlı Basınında Sa'y u Amel Tartışmaları". *Erciyes İletişim Dergisi Akademia*, 5/3 (124-140) 2018.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yusuf el-Endelusî. *el-Bahru'l-Muhtât*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1993.
- *Tuḥfetu'l-erîb bi-mâ fi'l-Kur'ân mine'l-garîb*. thk. Semîr el-Meczûb. Beyrut: el-Mektebu'l-İslâmî, 1983.
- Ebussuûd b. Muhammed el-İmâdî. *İrşâdu'l-'akli's-selîm ilâ mezâye'l-Kitâbi'l-Kerîm*. thk. Abdulkadir Ahmed Atâ'. 5 Cilt. Riyad: Mektebetu'r-Riyadî'l-Hadîse, ts.
- Eren, Hasan vd. "Sa'y" *Türkçe Sözlük 2 K-Z*. 2 Cilt. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1988.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbu'l-luğa*. thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn - Muhammed Ali en-Neccar. 15 Cilt. Kahire: el-Müessesetü'l-Mısıriyyeti'l-Âmme li't-Te'lîf ve'l-Enbâ' ve'n-Neşr - ed-Dâru'l-Mısıriyye li't-Te'lîf ve't-Terceme, 1964.
- Ferâhîdî, el-Halîl b. Ahmed. *Kitâbu'l-'Ayn*. thk. Dr. Abdulhamid Hindâvî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1424/2002.
- Fîrûzâbâdî, Mecduddîn Muhammed b. Ya'kûb. *el-Kâmûsu'l-Muhtât*. thk. Mektebetu Tahkîki't-Turâs fi Müessesetü'r-Risâle. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Hakîm et-Tirmizî. *Taḥşîlu Neẓā'iri'l-Kur'ân*. thk. Husnî Nasr Zeydân. by.: y.y., 1969.

- Hasan İzzeddîn el-Cemel. *Mu'cemu ve tefsîru luğavî li kelimâti'l-Kur'an*. Riyad: Mektebtü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 2003.
- Herevî, Ahmed b. Muhammed. *el-Ġarîbeyn fi'l-Kur'an ve'l-hadîs*. thk. Ahmed Ferîd el-Mezîdî. 6 Cilt. Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1999.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus: ed-Dâru't-Tûnisiyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebu Muhammed Abdülhak b. Galib b. Atıyye el-Endülüsî. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Abdüsselâm Abdüşşâfî Muhammed. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2. Basım, 1422/2001.
- İbn Ebî Hâtim, Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 10 Cilt. Mekke - Riyad: Mektebetu Nizâr Mustafa el-Bâz, 1997.
- İbnu'l-Cevzî, Ebu'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali b. Muhammed. *Zâdu'l-mesîr fi 'ilmi't-tefsîr*. 9 Cilt. Beyrut - Dımaşk: Mektebetü'l-İslâmî, 3. Basım, 1984.
- *Nüzhetü'l-a'yuni'n-nevâzir fi 'ilmi'l-vücûh ve'n-nezâir*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- İbn Dureyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Dureyd. *Cemheretü'l-luğa*. thk. Remzî Munîr Be'albekî. 3 Cilt. Beyrut Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1987.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu'l-luğa*. thk. Zuheyr Abdulmuhsin Sultan. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1986.
- İbn Kesîr, İsmail b. Omer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'Azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 15 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Manzûr, Cemaleddin Muhammed b. Mükrem. *Lisânu'l-'Arab*. thk. Abdullah Aliyyu'l-Kebîr Muhammed Ahmed Hasbullah - Hâşim Muhammed eş-Şâzelî. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Me'arif, ts.
- İsfahânî, er-Râgıb. *el-Müfredâtu fi ġarîbi'l-Kur'an*. thk. Muhammed Seyyid Keylânî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Karagöz, İsmail. *Allah Kelamı Kur'an'ın Anlamı, Açıklamalı ve Kıruk Meâlî*, Ankara: Kar, 2021.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zekerıyyâ. *el-Câmi'u li ahkâmi'l-Kur'an*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 24 Cilt. Beyrut: Muessetü'r-Risâle, 2006.
- Mâverdî, Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Mâverdî. *en-Nüket ve'l-'uyûn*. thk. es-Seyyid b. Abdulmaksûd b. Abdurrahîm. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Mecmûa mine'l-müellifîn. *Mu'cemu muştalahâti'l-ulûmi's-şer'iyye*. 2. Basım. 4 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Melik Fehd el-Vataniyye, 1439/2017.
- Merkezü'd-dirâsât ve'l-ma'lûmâtî'l-Kur'âniyye. *el-Medhal ilâ mevsûati't-tefsîri'l-me'sûr*. 24 cilt. Beyrut: Dâr İbn Hazm, 1439/2017.
- Muallim Nâci. "Sa'y". *Lüğat-ı Nâci*. nşr. Kirkor. b.y., ts. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Mukâtil b. Süleyman. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. thk. Abdullah Mahmud Şahâta. 5 Cilt. Beyrut: Dâru't-Târîhi'l-Arabî, 2. Basım, 1423/2002.
- *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Riyad: Mektebetü'r-Ruşd, 2011.
- Mücâhid b. Cebr. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Muhammed Abdüsselâm Ebu'n-Nîl. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî el-Hadîse, 1989.
- Mütercim Âsım Efendi. *Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi*. Hazırlayanlar: Mustafa Koç - Eyyüp Tanrıverdi. 6 Cilt. Ankara: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2014.
- Öğüt, Salim. "Sa'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/206-207. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- Râzî, Muhammed er-Râzî Fahreddîn b. Allâme Zıyâeddîn Omer. *Mefâtîhu'l-ğayb*. 32 Cilt. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1401/1981.
- Sâhib b. Abbâd. *el-Muhît fi'l-Luğa*. thk. Muhammed Hasen Âl Yâsîn. 11 Cilt. Beyrut: Âlemu'l-Kütüb, 1994.
- Sa'lebî, Ebu İshak Ahmed el-Ma'rûf bi'l-İmâm es-Sa'lebî. *el-Keşfu ve'l-beyân el-Ma'rûf Tefsîru's-Sa'lebî*. thk. Ebu Muhammed b. Âşûr-Nazîr es-Sâidî. 10 Cilt. Beyrut: Dâr-u İhyâit-Turâsî'l-Arabî, 1422/2002.
- Semerkindî, Ebu'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim. *Tefsîru's-Semerkindî el-Musemmâ Bahru'l-'ulûm*. thk. Ali Muhammed Muavvad vd. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Süfyân es-Sevrî. *Tefsîru's-Sevrî*. tsh. Ebu Ca'fer Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- Şemseddin Sâmî. "Sa'y" *Kâmûs-ı Türkî*. Dersaadet 1317/1899. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1978.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 4. Basım, 1428/2007.
- Şinkî, Muhammedü'l-Emin b. Muhammed. *Edvâu'l-beyân fi idâhi'l-Kur'âni bi'l-Kur'ân*. nşr. Vakfu Müesseseti Süleyman b. Abdilazîz er-Râcîhî el-Hayriyye. 9 Cilt. Cidde: Dâru Âlemi'l-Fevâid, ts.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîl-i 'âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah Abdulmuhsin et-Türkî. 25 Cilt. Kahire: Dâru Hecr, 2001.
- Ûde Halîl Ebû Ûde. *et-Tatavvuru'd-dilâli beyne luğati's-şi'ri'l-Câhili ve luğati'l-Kur'âni'l-Kerîm*. ez-Zerkâ': Mektebetü'l-Menâr, 1985.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed. *et-Tefsîru'l-Basîf*. thk. Nûra bint Abdulazîz el-Versân. 25 Cilt. Riyad: Câmiatu İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye-İmâdetu'l-Bahsî'l-İlmî, 1430.
- Zebîdî, Muhammed Murtadâ el-Huseynî. *Tâcu'l-'Arûs*. thk. Mahmud Muhammed et-Tanâhî. 40 Cilt. Kuveyt: Vezâretu'l-İ'lâm fi'l-Kuveyt, 1993.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Cârullâh Mahmud b. Omer. *el-Keşşâf 'an hakâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vucûhi't-te'vîl*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd - Ali Muhammed Muavvad. 6 Cilt. Riyad: Mektebetü'l-Ubeykân, 1998.
- Esâsu'l-belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1988.
- Zerkeşî, Bedreddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim. Kahire: Dâru't-Türâs, 1404/1984.
- Zeyd b. Ali. *Tefsîru Ġarîbi'l-Kur'âni'l-Mecîd*. thk. Muhammed Yûsufuddîn. Haydarâbâd: Former Head Dept of Islamic Studies Osmania Universty, 2001.
- Züheyr b. Ebû Sulmâ. *Şi'ru Züheyr b. Ebî Sûlmâ*. şrh. el-A'lem eş-Şentemerî. nşr. Fahreddîn Kabâve. Beyrut: Daru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1980.